

ка чијим се јуначким дјелима на-пајала моја генерација“.

Када онај анахронични братственички и племенички менталитет, у несвијести препотенције и мегаломаније, сасвим потисне ону природну историјску свијест (ова свијест, поред осталог, постулира и самопоштовање) — тада настаје једна својеврсна митоманија. А свака митоманија отприлике значи да се савремене представе, жеље, тежње, пориви, претензије — на одређени начин пројектују у

прошлост. Познато је да на тај начин у Црној Гори није била само једна — него више новијих „династија“! Не чини се то, наравно, за душу давних, ни кривих ни дужних, покојника. У митоманском „прилазу“ прошлост, испуњена нечим што данас „треба“, има, дакле, да служи живима, за неку њихову „душу“ и неко њихово, „здравље“. Ипак, то се митоманија само чини .

Новак Ражнатовић

Сретен Петковић: МАНАСТИР СВЕТА ТРОЈИЦА КОД ПЉЕВАЉА

Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности,
Београд 1974

Петковићева књига о Св. Тројици представља комплетну монографију о манастиру, једном од ријетких наших манастира о чијој се прошлости сачувало доста података: прилично записа по књигама, натписа на реликвијама и овећа збирка турских докумената, од којих је добар дио раније објављен у преводу, истина многи од њих само у изводу. Но, Петковић је, поред оних које је из ове збирке објавио Атанасије Пејатовић и касније Фехим Барјактаревић, користио и неколико необјављених турских докумената. Тако, уводни дио, односно неколико првих поглавља ове књиге представљају скуп разноврсних, брижљиво сакупљених и зналачки одабраних података, подвргнутих строгој научној анализи. Уз то, на основу података који се тичу манастира, Пљеваља и његове околине, Петковић нас обавјештава и о прошлости града, па његова књига представља у малом и краћу историју Пљеваља почев од XVI вијека па тако рећи до наших дана. Пљевља су и иначе свој услон доживјела у XVI вијеку. Јер, раније, у доба Стјепана Вукчића Косаче (први помен за вријеме Сандаља Хранића 1430), Пљевља су мање занатско и рударско средиште и транзитна станица дубровачке караванске трговине. Међутим, Пљевља, као и многи наши градови, за свој процват дугују Турцима.

Административно средиште херцеговачког санџака од 1576. до

1830. Пљевља су свој развој засновала на трговини и пословним везама са Дубровником, да касније постану значајан извозник коже, воска и др. и на тржишта Италије. Али, према Петковићу, развој Пљеваља погодује околност што су она и надаље важна привредна раскрсница, стјепиште путева из Дубровника и Котора, куда пролазе и дипломатска изасланства и трговачки агенти из Венеције и других италијанских градова и Французи на свом путу за Порту. Отуда за период XVI—XVII вијек и релативно доста података о Пљевљима, његовом становништву, приликама у околини, напосе о несигурности на путевима. Овим подацима Петковић се послужио одмјерено, јер предмет његова интересовања и нијесу Пљевља, већ манастир Св. Тројица, манастирска књижница и његове реликвије. Али, ипак, кад је ријеч о развоју Пљеваља (од трага до шехера) неопходно је коришћење података из турских извора (саопштени и у литератури, истина неки последије штампања ове књиге), а они су и детаљнији и много поузданији него подаци које пружају западноевропски путници, односно случајни пролазници. А интересантно је, што Петковић и истиче, да ниједан од ових путника-путописаца не помиње манастир који се налазио у непосредној близини града, истина не на караванском путу. Али, према Петковићу, судити о угледу манастира у XVI и XVII вијеку по и-

тинерерима странаца било би погрешно, јер манастир је био познат и ван ужег подручја, што свједочи неколико народних пјесама. Дакле, „За путописце потпуно непозната, за околне хришћане старинска задужбина и богомоља, за турску власт само порески обвезник, Тројица Пљеваљска је остала, све до друге половине XIX вијека, у присенку са свим својим разноликим историјским и уметничким драгоценостима“, закључује Петковић.

Већ од средине XIX вијека манастир, а посебно његова књижевница, постају предмет интересовања љубитеља старина — Вук настоји да отуда добије србуље, А. Ф. Гилфердинг указује на богатство збирке, Сава Косановић даје краћи опис и манастира и манастирске збирке, који, нешто касније, М. Вукићевић уопштује, да већ од тада „збирка рукописних и старих штампаних књига не престаје да интересује историчаре, историчаре књижевности, лингвисте, палеографе“. Тако је на историјат манастира под турском влашћу, па и на историјат околних манастира, бачено доста научног свјетла, захваљујући, првенствено, богатом манастирском архиву турских докумената, мада је, према Петковићу, „претежан део ове збирке непроучен“. Међутим, до појаве Петковићеве књиге исцрпније студије, а камоли комплетне монографије о манастиру није било. Јер: „Дуго времена богатство рукописне збирке и архива одвртало је пажњу од уметничких споменика Тројичког манастира. Потпуно очуване зидне слике, многе иконе, минијатуре по рукописима, драгоцени примерци златарства, уметничког веза и црквеног намештаја мало су проучавани, па и то претежно узгред или у студијама посебне намене“.

Пошто нас је обавијестио о свим овим појединостима и навео сву досадашњу литературу о манастиру, манастирској књијници, манастирском архиву и др., Петковић је указао да манастир и његова умјетничка дјела и надаље могу бити захваљан предмет истраживача разних специјалности, како би се употпунила слика „о манастиру чији се живот може пратити са необичајено много подрбно-

сти, без већих прекида, у распону до пуна четири столећа, што је за наше прилике ретка појава“. Али, и сам Петковић закључује да ће многи важнији догађаји из историје овог монашког средишта и даље остати нерасвијетљени, те да „у такве законетке спада и тачно време оснивања манастира“.

С обзиром на недостатак извора из предтурског периода и за период више од пола вијека турске власти (1465—1537), проблем када је манастир заснован није ријешен, али претпоставка да се „са поузданошћу може тврдити да је Света Тројица била манастирско средиште или бар мирска црква још пре турских освајања“ чини се прихватљивом. Овдје се полази од чињенице да су турски законски прописи „допуштала да се обнављају само оне хришћанске црквене грађевине које су већ постојале за владе Мехмеда Освајача“, што је тачно. Али, познато је да је баш на овим подручјима дошло до изигравања ових прописа. односно изградње неколико цркава (проширен је Заступ, подигнута црква на Сокоцу, а можда и Добриловина, која се потом, по одобрењу турских власти, обнавља крајем XVI вијека). Иначе, први помен Св. Тројице, саопштава Петковић, датира из четврте деценије XVI вијека (1537), а од тада историја манастира може се пратити из деценије у деценију. Тај први помен о манастиру и приликама у њему, односу Турака према манастирским добрима, остави познати преписивач из овог братства јеромонах Сава, а из записа сазнајемо да је игуман манастира тада био Василије, који је, према Петковићу, био врло енергичан и предузимљив, што закључује на основу једног необјављеног турског документа из 1541. године (из манастирске архиве), када је игуман Василије одлазио у Цариград да се жали на увећане порезе.

Овдје се, сматра Петковић, по свој прилици, ради о старјешини тројичког братства из 1544. или 1545. године јеромонаху Висариону, личности која је идентична са већ поменути јеромонахом Василијем, јер до промјене имена је дошло усљед преузимања схимне — „када се монаси, дајући завет, симболично одричу не само дотада-

шњег начина живота већ и старог имена". А, према једном натпису, којег сада нема, јеромонах Висарион би, заједно с братом и сином архијерејем Нићифором, био оснивач манастира, а касније га је поновио игуман Јоаким. Поређењем овог натписа (објављеног у изводу прије него је уништен) са ктиторским портретом на зиду наоса са натписом „еромонах Висарион ктитор“, те чињеница да се и јеромонах Висарион и Василије помињу са братом Савом, што свједочи да се ради о истој личности, а с обзиром на документа о обнављању Дубочице, Довоље и др., уз јемство муслимана да су ту постојале цркве и раније, Петковић закључује да је 30-их година, а највјероватније 1537, обновљен овај манастир на зидинама неке старе цркве, што је резултат настајања једне имућне породице чији су се чланови замонашили. Тада је саграђена црква (наос и олтарски простор), а пола вијека касније (1592) подигнута је припра, опет заслугом једне породице — монаха Георгија, сина му јеромонаха Ананија и синовца спахије Војина.

Изградњом припрате није довршено подизање Св. Тројице. Јер, према Петковићу, много касније, 1876. године, уз стару припрату сазидана је нова спољашња, када су извршене и неке крупније исправке раније насталих дјелова грађевине. Тако је храм XVI вијека, прилично скромних димензија, добио монументалан изглед. Али, пошто је унутрашњост храма остала готово неизмијењена, могућа је реконструкција Висарионове задужбине и дограђене припрате с краја XVI вијека, тврди Петковић.

У вези са тим у књизи је дат детаљан опис архитектуре наоса и олтара, указано на уочљиве преправке, од којих је највећа била она из 1876, када је извршено рушење западног зида, чиме су дјелимично уништени зидна декорација и два важна натписа. Петковић даље описује архитектуру унутрашње припрате. Константује да је стари храм, релативно скромних димензија, 1876. претворен у прилично велико здање, добивши споља монументалан изглед, а највећи подухват било је грађење

нове припрате. Тако се спољашња припра, иначе правоугаона грађевина, изједначила са наосом, о чему нас, описујући архитектуру спољашње припрате, Петковић исцрпно обавјештава.

Посебно је интересантан онај одјелак књиге у коме аутор расправља о моделима цркве и припрате на ктиторским композицијама. Брижљивом, некад и минуциозном анализом ових композиција Петковић долази до закључка да модел припрате који носи у рукама „најугледнији међу ктиторима из 1592. године. монах Георгије Поблаћанин“ дјелимично помаже да се реконструише стари изглед цркве, док модел који држи оснивач манастира монах Висарион не помаже реконструкцији изгледа наоса и олтара, већ у том погледу уноси и пометњу. Из овог изводи интересантну хипотезу — да је сликар-живописац у руке ктитора-оснивача могао да стави модел цркве уопште, те да је слика са Висарионовим ктиторским портретом насликана касније, а допушта и могуће измене кад је манастир „доцније опет поновио игуман Јоаким“. Везано за овај проблем, односно с обзиром на одлике архитектуре наоса, чини се да није основана Петковићева претпоставка да су одреде оновременог турског законодавства да се хришћанске богомоље могу обновити само на старим темељима имале за последицу неке стилске појединости „неспојиве са уобичајеним грађитељским поступком тога доба“. Суптилном анализом Петковић је дошао до закључка да је цијела грађевина прије преправке у XIX вијеку морала споља дјеловати врло скромно и висином и обрадом фасаде. Но, она је дијелом била укупана у земљу, јер док се Турака није тицало унутрашње уређење хришћанских храмова, настojали су да они споља не буду упадљиви сувише.

У одјелку Манастир у другој половини XVI века Петковић нас обавјештава о бризи манастира да постојеће земљишне посjede задржи и нове докупи, при чему се између 1570. и 1579. год. истицао предузимљиви игуман Стефан, који је ради заштите манастирских посједа ишао и на Порту. А тада је, у нешто повољнијим условима

(послије обнове Пећке патријаршије), интензивнија и преписивачка дјелатност, када је у манастиру дјеловао познати преписивач и „расодер“ Висарион, а није мали ни допринос игумана Стефана, у настојању да се прибаве утвари неопходне за богослужење. На овоме ће радити и последњих деценија XVI и почетком XVII вијека, па тако „заједно са онима које су прибављене у доба обнове манастира под игуманом Висарионом, у ризници Свете Троице стекла се збирка златарских израђевина драгоцене... као остварења знатне уметничке вредности“. Једно од најљепших је кивот-дарохранилаца, довршена 1576, која представља спој готике и исламских елемената; иначе, према Петковићу, она због ненаметљивог склопа, извојачке прецизности и финих пропорција може да се уврсти у најљепше примјерке нашег златарства XVI вијека.

У следећим поглављима књиге аутор анализира дрвене крстове, дрворезбарске радове, односно релкивије којима је украшена унутрашњост храма.

Интересантна су и запажања да док се ризница и библиотека обогаћују (током друге половине XVI вијека), црква није била живописана — дакле, прошло је пола столећа од обнове храма до његова украшавања зидним сликама. До тога је, сматра Петковић, дошло из разлога што је за овако крупан подухват требало обезбиједити средства, или што се чекало да се уклони купола подигнута за вријеме Висариона, тада већ склона паду, што је и учињено последње деценије XVI вијека, заслугом монаха Георгија Побраћанина и његових синоваца јеромонаха Ананија и спахије Војина. Потом се расправља о техници сликарског поступка, тематици слика наоса и припрате, и тематским и иконографским особеностима зидних слика, смишљености у распоређивању ликова и композиција, стилским особеностима зидних слика и др., да на основу стилских одлика, а посебно по карактеристичној рустичности стилског израза, закључи: „живописац Свете Троице се у тој мери разликује од својих савременика да се може без двоумљења одредити: то је поп

Страхиња, пореклом из Будимље, врло угледан и плодан мајстор с краја XVI и почетних деценија XVII столећа“, о чијој нас стваралачкој дјелатности (умјетничком успону и падовима) прилично опширно обавјештава аутор ове књиге.

Живописање припрате и наоса није значило и крај значајних радова на украшавању храма, па су овдје анализи подвргнути и радови у техници интарзије: врата између припрате и наоса, рађена у декоративној техници коштане интарзије, двије пјевнице, које, према Петковићу, спадају „међу најљепше примерке ове врсте црквеног намештаја“ и један литургијски налоњ. Немогућности прецизног датирања израде интарзираних предмета објашњава се оскудношћу историјских извора о Св. Троици на прелазу из XVI у XVII вијек.

Преписивачкој дјелатности у манастиру у овој монографији је посвећено прилично пажње, јер, без обзира на све недаће које су сналазиле манастир, она никако није престајала, а број књига које су потекле из пера овдашњих калуђера нарастао је на више десетина. Многе од њих се и данас чувају у манастирској ризници, док су се многе одавно нашле у разним библиотекама Европе.

Између бројних преписивачко-књигољубаца манастира Св. Троице Петковић, разумљиво, истиче Гаврила Тројичанина, ствараоца „чији обим преписа достиже неколико хиљада листова“, за кога се зна да је припадао овом братству између 1633. и 1651. године. У посебном одјељку је дата кратка оцјена стваралачког опуса овог монаха-свезналице, и оцјена рада његова сарадника, зографа и минијатуристе Андрије Раичевића, а анализи су подвргнути и радови Козме минијатуристе и више илуминираних рукописа. Указано је на присуство утицаја старих узора на ове рукописе из XVI и оне настале у XVII вијеку, исламске и ренесансне утицаје на илуминирање књига и сл. Овдје се нашло и нешто рукописа из других манастира (околних: Светих Арханђела на Тари, Милешева, Дубочице, Мажића, али и из удаљенијих: Раче, Студенице, Поцерске Петковице,

Крушедола и Враћевшнице), који су такође подвргнути зналачкој анализи, затим збирка црквеног веза, збирка разноврсних икона и златарских радова — да констатује да средина XVII вијека означава почетак замирања умјетничке дјелатности у овом манастиру, од када нема ни ревноснијег прикупљања умјетничких предмета са стране.

За разлику од других манастира са подручја старе Рашке који су крајем XVII вијека, за вријеме турско-аустријског рата, разорени или запустјели, у животу манастира и манастирске братије Св. Тројице није дошло до већих промјена, изузев примјетнијег осиромашења. Али, тада манастиру притичу у помоћ трговци из Сарајева, а коју деценију раније калуђери овог манастира прикупљали су помоћ по Банату. Током XVIII в. манастиру пристиже помоћ и из Русије, најприје посредством одсељеника из Херцеговине (Саве Владисављевића и др.), да се једном успостављена веза не прекида током овог и наредног вијека. Нешто реликвија, радова златарских мајстора Венеције и Њемачке, стакло се тада у ову ризницу путем куповине или поклонима. О напорима манастира да их прибави и умјетничкој вриједности ових реликвија и штампаних књига добијених из Русије информисао нас Петковић у неколико одјељака своје књиге.

Напори манастира током XVIII и почетком XIX вијека били су велики, јер борба за имања са турским феудалцима се наставља. Требало је очувати посједе Дубочице, тада већ припојене Св. Тројици, а касније се манастир прихватио старања о имањима и других запустјелих околних манастира, што нимало није био лак посао, због увећаних пореза и других намета, па је излаз из тешкоћа најчешће тражен у „писанији“. Према Петковићу, посебне тешкоће настају за манастир за вријеме првог српског устанка, који је условио немир и на овом подручју. Штавише, међу устаницима се налазио и игуман манастира Авакум. Али, и тих година су извођени радови на уређењу манастира — 1801. црква је покривена клисом, а 1806/7. подигнут је ико-

ностас, па је потом позват оноврени угледни живописац Бјелопољац Симеун Лазаревић да ислика олтарску преграду. Што у ово вријеме није настрадао манастир треба да захвали заузимању домаћих Турака, сматра Петковић.

Одржавано с тешким напорима у првој половини XIX вијека, манастирско благо умало није настрадао у пожару од 22. априла 1859, када су изгорјеле све ћелије око цркве (заједно са једним болесним монахом), али заузимањем петорице калуђера, грађани Пљеваља и турских војника — од пламена су спасене књиге, црквене сасуди и друге драгоцености. А манастир је обновљен захваљујући прилозима пљеваљских трговаца и занатлија и прилогу од 50 хиљада миријских гроша султана Мецида, већ 1861. манастир је био знатно срећен када је постављено и звоно (према Петковићу, прво у Херцеговини), истина украдено само двије недјеље касније. Иначе, жива градитељска дјелатност последице пожара није престајала све до почетка XX вијека, а највећи радови изведени су 1876, када је црква добила монументалан изглед. Уз то, манастир је и економски ојачао, његов углед порастао, игумани манастира су иницијатори више подухвата, посебно око оснивања и одржавања првих школа. Економски ојачао манастирско братство помаже и друге подухвате грађана, јер поред старих посједа манастир тада има куће у Пљевољима, ханове у граду и околини, а почетком XX вијека оснива се и новчани завод црквено-школске општине; али ови економски успјеси манастира нијесу се одразили и на умјетничку дјелатност, закључује Петковић.

И на крају, напоменимо да је Петковићева књига снабђена предговором, илустрована са више слика, приказом распореда зидних слика, графичким приказом зидних декорација, резимеом (на енглеском језику), општим и иконографским регистром, а у биљешкама је наведено мноштво извора и литературе којима се аутор послужио при изради монографије о Св. Тројици код Пљеваља.

Ж. Шћепановић